

Aleksander Łosiński

Gochy i Zabory w badaniach kaszuboznawczych

Acta Cassubiana 10, 110-129

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Aleksander Łosiński

Gochy i Zabory w badaniach kaszuboznawczych

Rozwijające się od końca XVIII w. naukowe zainteresowanie Kaszubami jako odrębną grupą etniczną rozpoczęło naukową penetrację tej ziemi. Pierwotne zainteresowania naukowców skupiały się wokół języka – gwary, zwyczajów dorocznych, rodzinnych czy związanych z wykonywaną pracą, oraz szeroko pojętą kulturą materialną, np. budownictwem, ubiorem, narzędziami itp.

Pierwszego wewnętrznego podziału Kaszubów na *Słowińców* i *Kabatków* dokonali językoznawcy. Po nich następowały kolejne, dokonywane na podstawie różnych kryteriów. Oprócz językowego doszły inne: związane z terytorium, np. *Lesacy*, *Kaszubi północni*, *południowi*, *Kaszubi bytowscy* itd., wykonywanym zawodem: *Rybacy*, ubiorem: *Karwatkwie* (kaftan), *Łyczaki* (obuwie sporządzane z łyka), *Korczaki* (korki)¹.

Nazwy te nadawane były grupom ludności kaszubskiej przez ich bliźszych lub dalszych sąsiadów. Zdecydowana większość z nich funkcjonowała co najwyżej w pewnym wąskim zasięgu terytorialnym i jako taka nie przetrwała próby czasu².

Wśród nazw współcześnie funkcjonujących na Kaszubach, określających subgrupy bądź terytoria, można wymienić: *Belocë* na północy, *Rëboce* na Półwyspie Helskim, *Lesôce* na terenie gminy Szemud, *Gochë* oraz *Zabory* na południu³.

Zabory to nazwa historyczna, która pierwotnie nie oddawała przynależności narodowej czy etnicznej. Wywodzi się ze średniowiecza. Do XVIII w. była nazwą

¹ B. Stelmachowska, *Polskie grupy etniczne ludności rdzennej Pomorza*, „Slavia Occidentalis”, t. 19, 1948, s. 172-173.

² Ks. B. Sychta prowadzący badania w l. 50. XX w. nie spotkał już nazwy *Karvatków*, *Kabatków* i *Korczaków*; B. Sychta, *Kaszubskie grupy regionalne i lokalne, ich nazwy i wzajemny stosunek do siebie*, „Rocznik Gdański”, t. 17 i 18, 1958–1959, s. 228, 241.

³ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi – między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Gdańsk 2002, s. 385.

ściśle administracyjną: *Ziemia zaboriska – terra zaborens, klucz zaboriski* i oznaczała ziemię leżącą w borach powiatu tucholskiego. Dopiero XIX w. i rozwój zainteresowań Kaszubami jako grupą etniczną, badania polskie, niemieckie i rosyjskie, mające na celu wyodrębnienie grupy kaszubskiej i jej wewnętrzny podział, zaowocowały określeniem południowych, mieszkających na polanach w borach Kaszubów, posługujących się tym językiem, jako Zaboraków. Ich ziemię zaś Zaborami. Nie jest to więc etnikom – tym jest nazwa *Krëbanie* dla mieszkańców wschodniej części historycznych Zaborów.

Gochy to nazwa etnonimiczna nadana im przez sąsiadów.

W badaniach kaszuboznawczych można wyróżnić badania terenowe, w których naukowcy różnych dziedzin (językoznawcy, tzw. ludoznawcy, etnografowie, socjolodzy) prowadzili badania bezpośrednio w terenie, szukając niejako źródeł. Drugą formą badań jest analiza tych źródeł.

W badaniach prowadzonych na Kaszubach, w tym także na Zaborach i Gochach, można wyróżnić okresy:

- 1) spontanicznych badań z końca XVIII i XIX w. (szczególnie Florian Ceynowa, Aleksander Hilferding, twórczość Hieronima Derdowskiego), którzy dali podstawę, podobnie jak w przypadku całych Kaszub, do dalszych, już bardziej planowych, chociaż nie zawsze dostatecznych badań;
- 2) badań obejmujących całe terytoria zamieszkałe przez Kaszubów w okresie przełomu XIX i XX w. (Stefan Ramułt, Izidor Gulgowski, Friedrich Lorentz, Kazimierz Nitsch);
- 3) badań organizowanych przez polskie instytucje w dwudziestoleciu międzywojennym (Instytut Bałtycki, ośrodek toruński; tu można wyróżnić nazwiska Bożeny Stelmachowskiej);
- 4) okres po II wojnie światowej (ośrodek toruński, poznański, łódzki, warszawski i wysuwający się na pierwszy plan ośrodek gdański).

Trzeci i czwarty z wymienionych wyżej okresów charakteryzują się już badaniami tematycznymi z zakresu poszczególnych nauk.

Można tu dokonać także podziału na badania amatorskie, np. F. Lorentz, I. Gulgowski, J. Rydzkowski, L. Brzeziński, których efektem były załączki muzeów kaszubskich oraz zainteresowanie instytucji naukowych. Druga forma badań to te prowadzone przez instytucje do tego celu powołane, np. Instytut Bałtycki, Instytut Zachodni, uniwersytety, Instytut Kaszubski.

Pierwsze XIX-wieczne badania były wielotematyczne, np. A. Hilferding prowadził je w zakresie językoznawstwa, ale i, jak je wówczas określano, ludoznawcze. Często też opisywano pojedyncze przypadki etnograficzne, nie prowadząc badań kompleksowych. Badaniom kaszuboznawczym poświęcono wiele artykułów i rozpraw, szczególnie na polu etnografii⁴ i językoznawstwa⁵. Cenne są te o cha-

⁴ A. Fischer, *Działalność naukowa Instytutu Bałtyckiego na polu etnografii i etnologii*, „Acta

rakterze źródłowym⁶. W dn. 13–14 października 2000 r. odbyła się w Gdańsku konferencja naukowa pt. *Badania kaszuboznawcze w XX w.* Zorganizowana została przez Instytut Kaszubski, Uniwersytet Gdański i Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, a poświęcona była zagadnieniom przyrodniczym, etnograficznym, socjologicznym, historycznym i językowym⁷.

Pierwsze zainteresowania Kaszubami należy wiązać z osobami pastora słupskiego Chrystiana Wilhelma Hakena (ok. 1780 r.), Johanna Bernoulliego, który w latach 1777–1778 podróżował przez Pomorze Zachodnie i Kaszuby, wreszcie pastora Gottlieba Leberechta Lorke z Cecenowa (przed 1821 r.). Ich opisy – relacje zawierają pierwsze informacje o ludności kaszubskiej, ich zwyczajach, ubiorze itp. Nie są one bezstronne. Cechuje je najczęściej krytyczny, z niemieckiego punktu widzenia, stosunek do ludności słowiańskiej⁸. Ich opisy nie obejmują bezpośrednio Gochów i Zaborów i skupiają się na Słowińcach.

Z początkiem XIX w. jako pierwsi naukowo zainteresowali się Kaszubami, a bardziej kaszubszczyzną, Karl von Anton (1751–1818) i Krzysztof Celestyn Mrongowiusz (1764–1855)⁹. Mrongowiusz, od 1798 r. kaznodzieja w ewangelickim kościele św. Anny w Gdańsku, współpracując ze szczecińskim Towarzystwem Dziejów i Starożytności Pomorskich (Gesellschaft für pommerche Geschichte und Altertumskunde), prowadził w maju 1826 r. badania w Cecenowie i Główniczach¹⁰. Kolejne badania w tym terenie przeprowadził Mrongowiusz w czerwcu 1827 r. Spowodowały one wzrost zainteresowania Kaszubami.

W 1927 r. odbył podróż przez Kaszuby (powiaty: kościerski, wejherowski, pucki i okolice Żarnowca) profesor chojnickiego gimnazjum Antoni Brylowski

Cassubiana”, t. VII, 2005; W. Bieńkowski, *Badania ludoznawcze Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza w okolicach Słupska w 1826 r.*, „Lud”, t. 49, 1963; R. Kukier, *Z badań etnograficznych nad regionem Gochów*, „Zeszyty Chojnickie”, 1975–1976, nr 7-8; H. Soja, *Ludność polska Pomorza Zachodniego w etnografii niemieckiej do 1918 roku*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 4, 1974; T. Karwica, *Etnologiczne badania regionu na przykładzie Pomorza Wschodniego*, „Lud”, t. 78, 1995; A. Kwaśniewska, *Kaszubi w badaniach etnograficznych*, „Nasze Pomorze”, 2001, nr 3.

⁵ Np. H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna. Zarys dziejów*, Warszawa 1980.

⁶ T. Siemiński, *Archiwum prof. Jadwigi Kucharskiej w Muzeum Zachodnio-Kaszubskim w Bytowie*, „Nasze Pomorze”, 2002, nr 4; A. Kwaśniewska, *Z historii badań etnograficznych na Pomorzu – czyli co kryje archiwum naukowe Józefa Gajka*, [w:] *Z dziejów kultury Pomorza XVIII–XX wieku*, t. 3, Gdańsk 2006.

⁷ *Badania kaszuboznawcze w XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2001.

⁸ H. Soja, *Ludność polska...*, s. 120-124.

⁹ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 36-37.

¹⁰ W. Bieńkowski, *Badania ludoznawcze...*, s. 68; *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. Z. Nowak, t. 3, Gdańsk 1997, s. 265-267.

(1799 – po 1870)¹¹. Pracując w Chojnicach, Brylowski musiał zetknąć się z żyjącymi w powiecie Kaszubami. W czasie podróży badał on dialekty kaszubskie. Współpracował w tym dziele z Mrongowiuszem. Był także członkiem korespondencyjnym szczecińskiego Towarzystwa.

Ideę rozwoju szeroko pojętego ruchu kaszubskiego zainicjował Florian Ceynowa (1817–1881)¹². Nie zachowały się informacje o badaniach terenowych Ceynowy. W wydanym w 1866 r. „Skôrbie Kaszëbskosłóvjnskijë móvé” opublikowany został w języku kaszubskim spis miast i wsi, między innymi z okręgów: chojnickiego, bytowskiego i człuchowskiego¹³. W „Skôrbie” z 1868 r. występują trzy sztetpórki z Wiela¹⁴. Jednak rola Ceynowy jest zupełnie inna. To budzieliel ludu kaszubskiego¹⁵.

Pierwsze naukowe opracowanie kaszubszczyzny przyniosły odbyte w 1856 r. badania rosyjskiego uczonego Aleksandra Hilferdinga (1831–1872). Trasa wyprawy, którą Hilferding odbył częściowo z Ceynową, objęła terytorium Słowińców, zachodnią granicę kaszubszczyzny po Bytów, poprzez Kościerzynę po Wejherowo i Półwysep Helski¹⁶. Hilferding zebrał bogaty materiał etnograficzny. Dotyczy on stroju ludowego, zwyczajów, obrzędów, demonologii, podań i wierzeń, ludowych sposobów leczenia. Przede wszystkim interesowały jednak badacza zagadnienia językowe. Zebrany przez niego słownik wyrażeń i analiza językowa gwar słowińskich i kaszubskich nosi, jak na owe czasy, znamiona naukowe¹⁷. Autor zwrócił uwagę na szybkie zanikanie ludności kaszubskiej w powiecie bytowskim. Dotyczyć ono miało także miejscowości przynależnych dziś do Gochów i Zaborów, bądź stanowiących ich pogranicze: Sominy, Osława Dąbrowa, Czarna Dąbrowa, Ugoszcz, Niezabyszewo, Tuchomie¹⁸.

W 1885 r. w czasie kilkutygodniowego wyjazdu na Pomorze Alfons Parczewski z Poznania przebywał w okolicach Lęborka i Bytowa, a więc na terenach pogranicza zachodniego Kaszub. Gromadził on informacje dotyczące zachowania kaszubsz-

¹¹ SBPN, t. 1, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 171.

¹² Tamże, s. 199-201.

¹³ F. Ceynowa, „Skôrbi Kaszëbskosłóvjnskijë móvé”, Świecie 1866, nr IV, s. 53-55, 61-62; nr VI, s. 84-85.

¹⁴ Tenże, tamże, 1868, nr VII, s. 107, 110, 111.

¹⁵ Skutkiem działalności Mrongowiusza i Ceynowy było naukowe zainteresowanie Kaszubami w znacznie szerszym niż do tej pory zakresie. Z Ceynową rozpoczął współpracę Augustyn Mosbach. Zob. J. Treder, *Ceynowy i Mosbacha „Wiadomości o Kaszubach” z drugiej połowy XIX w.*; A. Mosbach, *Wiadomości o Kaszubach*, Gdynia 2006. Kaszubami zainteresowała się Akademia Petersburska w osobie P.I. Preisa.

¹⁶ A. Hilferding, *Resztki Słowian na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego*, oprac. J. Treder, Gdańsk 1989, s. 6-7. Autor opisał szczegółowo trasę wyprawy.

¹⁷ H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna. Zarys...*, Warszawa 1980, s. 64.

¹⁸ A. Hilferding, *Resztki...*, s. 27.

czyzny. W książce *Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej* skonfrontował za staną przez siebie sytuację ludności kaszubskiej z wynikami Hilferdinga¹⁹.

Budownictwem, prawem zwyczajowym, obrzędowością, demonologią i zwyczajami lokalnymi Pomorza w końcu XIX w. zajmował się właściciel Wilczych Błot Aleksander Treichel (1837–1901)²⁰.

Badania językoznawcze i statystyczne prowadził, pod koniec XIX w. urzędnik Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, absolwent Uniwersytetu Lwowskiego Stefan Ramułt (1859–1913)²¹. Dane zbierał bezpośrednio w terenie oraz drogą rozsyłanych ankiet²². Jego prace wzbudziły wiele kontrowersji, przyczyniły się jednak do wzrostu zainteresowania kaszubszczyzną i Kaszubami. W *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* wyróżnił gwary południowe języka kaszubskiego, którymi posługują się Kaszubi powiatu bytowskiego z prowincji Pomorze oraz powiatów: kościerskiego, człuchowskiego i chojnickiego z Prus Zachodnich²³. W pracy tej umieścił Ramułt także podania i powieści ludu kaszubskiego. Jednym z informatorów był ks. Augustyn Worzała, proboszcz z Łęga, który podał 6 opowiadań, m.in. o żmijach wyprowadzonych z młyna k. Ciemna w parafii Niezabyszewo i o Stolemach z Rybaków k. Kościerzyny²⁴.

Najbardziej na wzrost zainteresowania Zaborami wpłynęła poetka i dziennikarska twórczość wywodzącego się z Wiela Hieronima Derdowskiego (1852–1902). Derdowski nie badał naukowo Kaszub, ale jak sam stwierdził: „przebiegłem ten mój kraik ojczysty po kilka razy wszere i wzdłuż, więc co powiem o granicach jego z własnego mam po większej części doświadczenia...”²⁵.

Jednak to nie artykuły dotyczące Kaszub miały wpływ na rozprzestrzenienie kaszubszczyzny. Derdowski pochodził z Zaborów, znał miejscową gwarę i biegle się nią posługiwał. Znał historię i kulturę Kaszub, oddając to w swojej twórczości literackiej. Zebrał też przysłowia kaszubskie z których około 140 wcześniej nie wystąpiło w źródłach²⁶.

¹⁹ A Parczewski, *Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej. Szkic historyczno-etnograficzny*, Poznań 1896; H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna. Zarys...*, s. 64.

²⁰ SBPN, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 379-380.

²¹ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893; tenże, *Statystyka ludności kaszubskiej*, Kraków 1899.

²² H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna...*, s. 65.

²³ S. Ramułt, *Słownik...*, s. XXXI.

²⁴ Tamże, s. 283-284, 291.

²⁵ H. Derdowski, *Lud polski nad Bałtykiem*, „Gazeta Toruńska”, 1876, nr 300; cytat za A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950, s. 49.

²⁶ Jarosz Derdowscy, *Nórçyk kaszëbsczi*, oprac. i posł. J. Treder, Gduńsk 2001; pierwsze wyd. Winona 1897.

Badania etnograficzne

Pierwszym badaczem, który realizował zainteresowania etnograficzne przez dłuższy okres czasu, żyjąc na południowych Kaszubach, był nauczyciel Izydor Gulgowski (1874–1925), twórca skansenu we Wdzydzach Kiszewskich²⁷. Pochodząc spod Starogardu, spowinowacony przez żonę Teodorę z wielewskim proboszczem Janem Fethke, pochodzącym z Zepcena na Gochach, znał południowe Kaszuby i był żywo zainteresowany kulturą kaszubską. W 1907 r. stworzył wraz z Friedrichem Lorentzem w Kartuzach Kaszubskie Towarzystwo Ludoznawcze (Verein für Kaschubische Volkskunde) – wydając czasopismo „Mitteilungen des Vereins für Kaschubische Volkskunde” (1908–1913).

Podsumowaniem etnograficznych zainteresowań Gulgowskiego była wydana w 1911 r. w Berlinie praca *Von einem unbekanntem Volke in Deutschland*²⁸. Jest to pierwszy tak obszerny zarys kultury materialnej i duchowej Kaszubów. Dotyczy on budownictwa, wyposażenia domów, pieców, rolnictwa, rybołówstwa, zwyczajów żniwnych, weselnych, zabaw dzieci, prac domowych, ubioru, haftu, wiary w zabobony, medycyny ludowej, kościołów. Przykłady omawianych zagadnień pochodzą głównie z Zaborów: Wdzydz Kiszewskich, Lipuskiej Huty, Borska, Leśna, Górek, chociaż autor sięga też po tereny Kartuz, Pucka, Wejherowa, oraz okolicy jeziora Łebsko. W skróconym opracowaniu pod tytułem *Kaszubi* praca ta ukazała się w 1924 roku²⁹. Dwa artykuły, w których Gulgowski wykorzystał wcześniej opublikowane materiały, zostały wydrukowane w Gryfie. Dotyczyły one rybołówstwa na Kaszubach oraz budownictwa³⁰. W pierwszym z artykułów obszar badań obejmował jeziora: Wdzydze, Raduńskie, Dybrzk i Charzykowy. Oprócz opisu budowy i wyglądu czółna, przyrządów służących do łowienia jak i sposobów samego połowu Gulgowski umieścił w nim podania, przysłowia i przesady związane z tym zajęciem. W swoich badaniach Gulgowski korzystał także z badań Friedricha Lorentza.

Teodora Gulgowska (1860–1951), począwszy od 1906 r., interesowała się haftem kaszubskim. Wzory czerpała z czepców, skrzyń i innych przedmiotów, tworząc wdzydzką szkołę haftu³¹.

Działalność naukowa językoznawców K. Nitscha i F. Lorentza czy popularnonaukowa I. Gulgowskiego przypadała na zmieniającą się sytuację Kaszub. Od

²⁷ SBPN, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 136-138.

²⁸ I. Gulgowski, *Von einem unbekanntem Volke in Deutschland*, Berlin 1911.

²⁹ Tenże, *Kaszubi*, Kraków 1924.

³⁰ Tenże, *Rybołówstwo na Kaszubach*, „Gryf”, 1921, nr 1; tenże, *Jak ludność wiejska mieszka na Kaszubach*, „Gryf”, 1921, nr 2, 3, 4.

³¹ SBPN, t. 2, s. 135-136.

1920 r. weszły one, przynajmniej częściowo, w skład państwa polskiego. W 1925 r. powstał Instytut Bałtycki organizujący, oprócz dotychczasowej indywidualnej działalności pasjonatów, zorganizowane badania kaszuboznawcze³².

To na zaproszenie Instytutu Bałtyckiego rozpoczęła od 1928 r. etnograficzne badania terenowe, oraz gromadzenie w Szkole Morskiej w Gdyni zbiorów etnograficznych w zakresie sztuki Kaszub Bożena Stelmachowska (1889–1956)³³. W 1933 r. wydana została przez Instytut Bałtycki jej rozprawa habilitacyjna pt. *Rok obrzędowy na Pomorzu*³⁴. Była to pierwsza zwarta publikacja poświęcona kulturze duchowej Pomorza. Oprócz badań terenowych rozproszona została szczegółowa ankieta, na którą odpowiedziało około 500 osób z całego województwa pomorskiego, w tym z terenów Gochów należących do Polski i Zaborów. W sumie było to 14 osób z 11 miejscowości, tj. Borowego Młyna, Borzyszkowów, Konarzyn, Swornegaci, Brus, Dziemian, Jabłuszka, Karsina, Leśna, Lubni, Wiela. Ankiety wypełniali księża, nauczyciele i policjanci. Publikacja objęła obrzędy związane z Bożym Narodzeniem, Nowym Rokiem, Świętem Trzech Króli, Matki Bożej Gromnicznej, Świętych Błażem, Agatą, Walentym, Maciejem, zapustami, świętych z okresu karnawału, okresu Wielkiego Postu, Wielkanocy, okresem od Wielkanocy do Zielonych Świątek, Zielonymi Świątkami, Bożym Ciałem, św. Janem, świętymi występującymi w kalendarzu od lipca do grudnia. Wyniki badań w przypadku poszczególnych okresów opracowane są powiatami, w tym najbardziej nas interesującym chojnickim. Kolejna praca B. Stelmachowskiej pt. *Sztuka ludowa na Kaszubach*, będąca pokłosiem pierwszej i dalszych badań terenowych, a poświęcona w całości kaszubskiej sztuce ludowej, została wydana w 1937 r. w Poznaniu, przez Instytut Zachodnio-Słowiański Uniwersytetu Poznańskiego³⁵. Praca ta była pierwszą tak obszerną publikacją omawiającą sztukę na Kaszubach. Dotyczy ona m.in. ornamentów na sprzętach, szelbiągów, skrzyń, krzeseł, łóżek, ceramiki (dzbany, dwójaki, kropielniczki), obrazów na szkle, krzyży i rzeźb świątków, czepców haftowanych złotem pochodzących m.in. z Brus, Czarnowa, Frydrychowa, Kosobud, Lubni, Śluzy, Wdzydz Kiszewskich.

W latach 1931–1935 prowadził badania etnograficzne na Kaszubach Józef Gajek (1907–1987)³⁶. Badania kontynuował w późniejszym okresie (1937–1938), pracując w Instytucie Bałtyckim, a także w okresie powojennym w latach 1948,

³² C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 40.

³³ *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, Kraków 2002, s. 275-277.

³⁴ B. Stelmachowska, *Rok obrzędowy na Pomorzu*, Toruń 1933.

³⁵ *Taż*, *Sztuka ludowa na Kaszubach*, Poznań 1937.

³⁶ *Etnografowie i ludoznawcy...*, s. 106-110.

1956–1957³⁷. Badania te obejmowały głównie tereny środkowych i północnych Kaszub, sięgając także na południe, np. „Gochy”, oraz „Leśno”, „Zabory”³⁸.

Analiza zebranych przez Gajka jak i wcześniejszych materiałów i źródeł historycznych zaowocowały artykułami dotyczącymi etniczności Pomorza³⁹. Autor dzieli w nich Kaszuby pod względem etnograficzno-językowym, wyróżniając z nich trzy grupy: północną, środkową i południową. W tej ostatniej zaznaczają się m.in. „Gochy” i „Zabory”. Podjął także próbę wytyczenia granic grup kaszubskich z innymi grupami.

W roku 1950 zapoczątkowano szerokie badania nad sztuką ludową. Prowadzono je z ramienia Państwowego Instytutu Sztuki, a koordynatorem całości był Roman Reinfuss. Badania na terenie Kaszub powierzono Katedrze Etnografii UMK prowadzonej przez B. Stelmachowską⁴⁰. Stelmachowska była kierownikiem kilkunastoosobowej wyprawy terenowej, która wyruszyła 2 lipca 1950 r., badając w szczególności powiat kartuski. Z południowych Kaszub badania objęły także wybrane miejscowości w powiatach: chojnickim, kościerskim i bytowskim⁴¹. Dotyczyły one budownictwa, małej architektury sakralnej, wyrobów z metalu, plastyki, zdobnictwa, mebli, obrzędowości, drobnych sprzętów⁴². Oprócz teczek z rysunkami i opisami⁴³, zachował się bogaty materiał fotograficzny⁴⁴. W wyprawie wzięli udział, oprócz B. Stelmachowskiej, W. Brzeska, A. Klonowski, Z. Kruzelnicki, H. Przeclawska, J. Smierniak, R. Ossowski, H. Mikułowska, H. Krzywicka, R. Kukier, H. Tomaszewska, K. Potrac, E. Cichowski, O. Szczukowska, A. Nowaczyk.

Badania etnograficzne pod kierunkiem B. Stelmachowskiej kontynuowano w latach następnych. W latach 1953–1955 przeprowadzone one były dla Polskiego Atlasu Etnograficznego. Koordynatorem projektu był J. Gajek. Terytorium Kaszub badała W. Brzeska, koszalińskie – B. Stelmachowska wraz ze współpracownikami⁴⁵.

³⁷ A. Kwaśniewska, *Z historii badań...*, s. 204-208.

³⁸ Karty z badań terenowych 1938, 1948 r. w spuściznie J. Gajka, w zbiorach MPiMK-P w Wejherowie.

³⁹ J. Gajek, *Skład etniczny Wielkiego Pomorza*, „Teki Pomorska”, 1938, nr 1-2; tenże, *Etniczne oblicze Wielkiego Pomorza*, [w:] *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni z okazji 20-lecia powrotu ziemi pomorskiej do macierzy*, red. J. Lachowski, Toruń, Lwów 1939, s. 187-194.

⁴⁰ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 64-65.

⁴¹ Muzeum Etnograficzne Kraków, Materiały ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, teka 100, Spis miejscowości objętych badaniami. Ekipa badawcza etnografów toruńskich.

⁴² MEK, tamże, *Inwentarz*.

⁴³ MEK, Materiały ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, teczeki 93-99, 516, 532.

⁴⁴ Archiwum PAN w Poznaniu, 131: Filmy i zdjęcia etnograficzne wykonane przez B. Stelmachowską z powiatów chojnickiego i starogardzkiego, 1950.

⁴⁵ Tamże, s. 143, Badania terenowe dla Polskiego Atlasu Etnograficznego. Sprawy organizacyjne 1953–55.

Badania dotyczyły głównie narzędzi rolniczych i ich użytkowania (radło, pług, sierp, brona, zawołania na zwierzęta itp.).

Na skutek nieporozumień dotyczących niezetelności badawczej, które zaistniały pomiędzy J. Gajkiem a B. Stelmachowską, wyniki prac kierowanej przez nią grupy zostały odrzucone⁴⁶. W 1959 roku w ramach badań dla Polskiego Atlasu Etnograficznego w powiecie chojnickim, prowadził badania Jan Rompski⁴⁷. Dotyczyły one sztuki ludowej i rzemiosła artystycznego (meble, narzędzia, rzeźba, obrazy, twórcy) i objęły praktycznie wszystkie miejscowości powiatu.

W 1953 r. na terenie powiatu bytowskiego zbierała, nagrywając na taśmy, folklor muzyczny Zofia Przyłuska-Jaworska. Dokonano 150 nagrań pieśni i 15 opowiadań przekazanych archiwum Sekcji Folkloru Państwowego Instytutu Sztuki w Warszawie⁴⁸. Spośród nich 34 zostały opublikowane, a zebrano je wśród mieszkańców: Osławy Dąbrowy, Ugoszczy, Rekowa, Studzienic, Płotowa, Bytowa.

Selekcji zebranego w różnych okresach i rozproszonego materiału muzycznego dokonali Władysław Kirstein i Leon Hoppel, wydając niektóre w 1958 r. w postaci popularnego zbiorku *Pieśni z Kaszub*⁴⁹. Wśród nich są pieśni zebrane w Brusach, Swornegaciach, Olpuchu, Zalesiu, Wdzydzach Kiszewskich, Leśnie, Wielu, Kliczkowach, Owsnych Ostrowach, Borsku, Jarantach, Przytarni.

Od początku lat sześćdziesiątych prowadził swoje samodzielne badania etnograficzne na Ziemi Bytowskiej, Człuchowskiej i w powiecie Miastko Ryszard Kukier. Kukier zajmował się m.in. pochodzeniem etnograficznym mieszkańców powiatu Miastko w latach 1945–1960⁵⁰. Ich efektem było wydanie w roku 1968 pierwszej monografii etnograficznej pt. *Kaszubi bytowscy*⁵¹. Ta jak dotąd jedyna tak szeroka monografia dotycząca Ziemi Bytowskiej została niejednoznacznie przyjęta w środowisku etnograficznym⁵².

Dokładnym badaniom poddano środkową, wschodnią i południowo-wschodnią część regionu, obszar zwartej osadnictwa kaszubskiego: Ciemno, Czarną Dąbrowę, Jeleńcz, Kłęczno, Niezabyszewo, Osławę Dąbrowę, Piaszno, Przewóz, Płotowy, Rabacino, Rekowo, Studzienice, Sierzno, Sominy, Trzebiatkowę, Tuchomie i Ugoszcz oraz m.in. pogranicze powiatów: chojnickiego i kościerskiego: Borzysz-

⁴⁶ Szerzej o konflikcie: C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 71-73.

⁴⁷ MPiMK-P w Wejherowie, Spuścizna Jana Rompskiego, sygn. 82, Materiały terenowe i opracowania penetracyjne z zakresu sztuki ludowej i rzemiosła artystycznego w pow. chojnickim.

⁴⁸ Z. Przyłuska-Jaworska, L. Bielawski, *Pieśni i opowiadania z pow. bytowskiego*, „Literatura Ludowa”, 1959, nr 1-2, s. 67-93.

⁴⁹ W. Kirstein, L. Ropel, *Pieśni z Kaszub*, Gdańsk 1958.

⁵⁰ R. Kukier, *Pochodzenie etniczne i specyfika etnograficzna ludności powiatu Miastko w latach 1945–60*, „Lud”, t. 48, 1963.

⁵¹ Tenże, *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*, Gdynia 1968.

⁵² Zob. C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 78.

kowy, Brzeźno Szlacheckie, Gliśno, Łąkie, Wojsk, Gostomko, Lipusz, Trzebuń⁵³. Ich zakres obejmował kulturę materialną (budownictwo, wyposażenie domu, rolnictwo, hodowla zwierząt, zbieractwo i łowiectwo, pożywienie, rzemiosło, transport i komunikację, strój i haft), społeczną (zwyczaje prawne, towarzyskie i rodzinne), duchową (demonologia, legendy, podania, przysłowia, medycynę ludową i sztukę) i przemiany społeczno-gospodarcze oraz procesy adaptacyjne i integracyjne.

W latach 1967–1969 R. Kukier kontynuował badania terenowe w regionie Gochów. Z inicjatywą tych badań wyszło Chojnickie Towarzystwo Kulturalne. W 1967 r. dotyczyły one kultury materialnej: sieci osadniczej, kształtów osiedli, rozplanowania i typów zagród, budownictwa, wyposażenia budynków i zagród, obróbki drewna i surowców mineralnych.

Kolejny rok to badania dotyczące zwyczajowości prawnej, cyklu roku obrzędowego, medycyny i sztuki ludowej, tradycji weselnych i pogrzebowych, a także obyczajowości rodzinnej.

W 1969 r. badania obejmowały kulturę duchową w zakresie kosmologii, demonologii i obrzędów dorocznych, lecznictwa ludowego⁵⁴. Podobnego typu badania prowadził R. Kukier na zlecenie Prezydium PRN w Człuchowie w 1972 r.⁵⁵ Dotyczyły one powiatu człuchowskiego. Efektem wszystkich badań były liczne prace⁵⁶.

W latach 1958–1960 i 1968 r. badania etnograficzne na Ziemi Bytowskiej prowadziła Katedra Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej, a w latach 1958–1962 Zofia Szyfelbajm z Katedry Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego. W tym okresie okolice Bytowa badała także Maria Zelwan, etnografka z Koszalin⁵⁷, oraz W. Błaszowski z Zakładu Etnografii WSP w Gdańsku⁵⁸. Z początkiem lat siedemdziesiątych (1970–1974), przygotowując rozprawę doktorską, badania terenowe dotyczące budownictwa przeprowadził Jerzy Knyba. Ich efektem była

⁵³ R. Kukier, *Kaszubi...*, s. 13-14.

⁵⁴ Tenże, *Z badań etnograficznych nad regionem Gochów*, „Zeszyty Chojnickie”, 1975–1976, nr 7-8, s. 25-27.

⁵⁵ Tenże, *Z problematyki tradycyjnej kultury ludowej ziemi człuchowskiej (Sprawozdanie z badań w 1972 r.)*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 3, 1973, s. 396-408.

⁵⁶ Tenże, *Formy do masła z Ziemi Bytowskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1971, nr 1; tenże, *O demonach sporzących dobytek w tradycyjnej kulturze ludowej ziemi Pomorza*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne”, t. 4, 1974; tenże, *Tradycyjne zajęcia ludności wiejskiej na ziemi człuchowskiej*, tamże; tenże, *Problematyka etnograficzna Kaszub bytowskich*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 12, 1966; tenże, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kaszubów Bytowskich*, „Pomerania”, 1972, nr 2; tenże, *Tradycyjne budownictwo mieszkaniowe i wewnątrz domu na Kaszubach bytowskich*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 14, 1968; tenże, *Tradycyjne różkarstwo na Ziemi Bytowskiej*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 12, 1966.

⁵⁷ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 83.

⁵⁸ Tamże, s. 79.

praca *Budownictwo ludowe na Kaszubach*⁵⁹. Spośród obiektów przebadanych w 140 miejscowościach 53 dotyczyły Gochów i Zaborów.

Stosunków międzyludzkich, ruchów migracyjnych, kultury materialnej itp. dotyczyły badania ankietowe z lat 1967–1971. Przeprowadzono je z ramienia Państwowego Instytutu Sztuki, a dotyczyły także m.in. wybranych wiosek powiatu bytowskiego i kościerskiego⁶⁰.

Od lata 1974 r. prowadziła badania etnograficzne na Ziemi Bytowskiej prof. Uniwersytetu Łódzkiego Jadwiga Kucharska. Ich przedmiotem był „proces kształtowania się świadomości narodowej i jego odbicie w tradycyjnej kulturze Kaszubów bytowskich”⁶¹. Archiwum J. Kucharskiej zostało przekazane przez Katedrę Etnologii Uniwersytetu Łódzkiego na rzecz Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie 17 października 2002 r. Zawiera materiały z badań przeprowadzonych w latach 1976–1989⁶².

Tereny Zaborów i Gochów objął swoimi badaniami Jan Perszon, prowadząc je poprzez wywiady i ankiety w latach 1987–1999. Objęły one m.in. Lipusz, Konarzyny, Ugoszcz, Brusy, Dziemiany, Lipuską Hutę, Tuchomie, Bytów, Brzeźno Szlacheckie, Zapceń, Rolbik i dotyczyły obrzędowości pogrzebowej. Efektem jest rozprawa habilitacyjna *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*⁶³.

Ostatnie badania etnograficzne prowadziła Anna Kwaśniewska, która zajęła się rzemiosłem garncarskim⁶⁴. Praca *Rzemiosło garncarskie na terenie Kaszub od końca XVIII wieku do 1939 r.* jest rozprawą doktorską autorki.

Badania językoznawcze

Pierwszym badaczem prowadzącym systematyczne badania na Kaszubach był językoznawca dr Friedrich Lorentz (1870–1937)⁶⁵. Jak podaje Kazimierz

⁵⁹ J. Knyba, *Budownictwo ludowe na Kaszubach*, Gdańsk 1987.

⁶⁰ Muzeum Etnograficzne w Krakowie, *Materiały Instytutu Sztuki PAN*, teka 225. W powiecie bytowskim badania objęły m.in. Rokity, Czarną Dąbrówkę, Nożyno; C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*, s. 84.

⁶¹ Tamże, s. 85; zob. też notatkę *Badania etnograficzne w powiecie bytowskim*, „Pomerania”, 1975, nr 2, s. 34.

⁶² T. Siemiński, *Archiwum prof. Jadwigi Kucharskiej w Muzeum Zachodnio-Kaszubskim w Bytowie*, „Nasze Pomorze”, 2002, nr 4.

⁶³ J. Perszon, *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*, Pelplin 1999.

⁶⁴ A. Kwaśniewska, *Rzemiosło garncarskie na terenie Kaszub od końca XVIII wieku do 1939 r.*, Gdańsk 2006.

⁶⁵ SBPN, t. 3, s. 80-82.

Nitsch, „zamieszkał na stałe na Kaszubach, w Wejherowie, Kartuzach, wreszcie w Sopocie, jako prywatny uczonek bez stanowiska i stałych dochodów, bez poparcia u swego społeczeństwa... Skończywszy ze Słowińcami, Lorentz podjął szczegółowy opis całej kaszubszczyzny przed nim badanej kilkakrotnie, ale nigdy na całym obszarze i nigdy wyczerpująco”⁶⁶. Mieszkając na Kaszubach, przemierzał wioski i przysiółki, przeprowadzając rozmowy i skrupulatnie notując ich wyniki. Prowadził studia nad kaszubskimi zabytkami językowymi i w dziedzinie onomastyki. Od 1904 roku, mieszkając w Kartuzach, przez 10 lat badał wszystkie gwary kaszubskie, wyodrębniając obok dialektu południowo-kaszubskiego dialekt zaborski obejmujący: „dzisiejsze parafie: Leśno, Brusy, Swornegacie, Wiele, Czersk”⁶⁷. Lorentz szczegółowo wymienia gwary: leśnieńsko-brusko-wielewską, borzyszkowską, niezabyszewsko-brzezieńską, konarską i sworzyńską⁶⁸. W oparciu o kryteria językowe starał się wyznaczyć granice Kaszub, także południowe⁶⁹. Bogaty zbiór opowiadań spisanych przez Lorentza m.in. z terenów Gochów i Zaborów zawierają *Teksty pomorskie*⁷⁰.

Badania Lorentza zaowocowały spisaniem w języku polskim, kaszubskim i niemieckim nazw miejscowości i przysiółków Pomorza⁷¹. Dla terenu Gochów można wymienić około 88 nazw, dla Zaborów około 174.

Od 1904 roku prowadził na Pomorzu, także na Kaszubach, badania językowe późniejszy prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego i Lwowskiego Kazimierz Nitsch (1874–1958)⁷². Wędrówkę rozpoczął od Komorzy k. Tucholi i okolicznych miejscowości. Badanie samych południowych Kaszub rozpoczął Nitsch od Swornegaci, poprzez Borzyszkowy, Brzeźno Szlacheckie, stąd wędrował południowym pograniczem Kaszub do Kociewia. Nitsch przebywał w Wielkich Chełmach, Wielu, Wdzydzach Kiszewskich, gdzie spotkał się z I. Gulgowskim⁷³. Badania na pograniczu Kaszub i Kociewia prowadził także w 1905 r. Ich efektem było wydanie *Dialektów polskich Prus Zachodnich*⁷⁴.

Od roku 1911 za pomocą kwestionariusza gwarowego Nitsch prowadził badania uzupełniające. Wyniki tych, nikłych zresztą badań, ogłaszał w zapiskach

⁶⁶ K. Nitsch, *Ze wspomnień językoznawcy*, Kraków 1960, s. 238; pierwotnie tekst o Lorentzu ukazał się w „Języku Polskim”, 1937, XXII.

⁶⁷ F. Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. 1, Wrocław 1958, s. 11.

⁶⁸ Tamże, mapa.

⁶⁹ Tenże, *Obszar mowy kaszubskiej*, „Gryf”, 1909, z. 4.

⁷⁰ Tenże, *Teksty pomorskie (kaszubskie) z mapą*, Kraków 1924.

⁷¹ Tenże, *Polskie i kaszubskie nazwy miejscowości na Pomorzu Kaszubskim*, Poznań 1923.

⁷² SBPN, t. 3, s. 324-325.

⁷³ K. Nitsch, *Ze wspomnień...*, s. 80-93.

⁷⁴ K. Nitsch, *Dialekty polskie Prus Zachodnich*, „Materiały i Prace Komisji Językowej PAU”, t. III, 1907.

TNT. Na kwestionariusz odpowiedział m.in. F. Niklewski, który korzystał z wiadomości od swoich kolegów z pelplińskiego seminarium, m.in. Gołomskiego o Goltelciu, Piechowskiego o Kosobudach, Zabrockiego o Przytarni⁷⁵.

Nitsch w oparciu o własne badania i teksty F. Lorentza rozróżnił m.in. dialekt południowo-zachodni (parafia Borzyszkowy), południowo-zaborski (parafia Brusy) i południowo-zaborski (parafia Grabowo)⁷⁶.

Wśród zorganizowanych badań językoznawczych prowadzonych po 1945 r. na Gochach i Zaborach można wyróżnić dwa podstawowe obejmujące całe terytorium Kaszub. Pierwszym z nich były badania prowadzone w ramach Atlasu Językowego Kaszubszczyzny w latach 1955–1961 przez Zakład Słowianoznawstwa PAN w Warszawie⁷⁷. Pracami kierował Zdzisław Stieber, po nim Hanna Popowska-Toborska. Spośród 186 wyznaczonych punktów kilkadziesiąt znajdowało się na terytorium Gochów i Zaborów: Borzyszkowy, Brzeźno, Czyczkowy, Karsin, Klonia, Konarzyny, Leśno, Lipuska Huta, Lubnia, Łąkie, Małe Gliśno, Męcikał, Piechowice, Prądzonka, Przytarnia, Rekowo, Rolbik, Rytel, Skwierawy, Studzienice, Swornigacie, Trzebuń, Tuskowy, Upiłka, Wdzydze Kiszewskie, Wdzydze Tucholskie, Wierzchocina, Zapceń, Zielona Chocina.

Drugie badanie, dotyczące leksykografii, prowadzone było indywidualnie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przez ks. Bernarda Sychtę. Ks. Sychta samodzielnie przemierzył całe Kaszuby, zbierając materiały do swojego *Słownika gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*⁷⁸.

Badaniami z dziedziny onomastyki zajmuje się zespół pracowników Uniwersytetu Gdańskiego. Efektem badań jest seria monografii toponomastycznych. Jako pierwsza, w 1971 r. ukazała się praca Edwarda Brezy, zatytułowana *Toponimia powiatu kościerskiego*⁷⁹. W 1990 r. wydano pod nr. 9 tej serii *Toponimie powiatu bytowskiego*, efekt badań Genowefy Surmy⁸⁰. E. Breza bada także pochodzenie nazwisk pomorskich⁸¹.

⁷⁵ Tenże, *Zachodnio-pruski kwestionariusz gwarowy II*, Zapiski TNT, t. 2, 1912, nr 5.

⁷⁶ *Północno-polskie teksty gwarowe od Kaszub po Mazury*, red. K. Nitsch, Kraków 1955.

⁷⁷ *Atlas Językowy Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964–1978.

⁷⁸ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967–1976.

⁷⁹ E. Breza, *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk 1974.

⁸⁰ G. Surma, *Toponimia powiatu bytowskiego*, Wrocław 1990.

⁸¹ E. Breza, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, t. 1–3, Gdańsk 2000–2004.

Badania historyczne

Bardzo rozwinięte, jeżeli chodzi o badania kaszuboznawcze na Gochach i Zaborach, są badania historyczne. Ponieważ Gochy i Zabory są częścią Kaszub, należy za prof. G. Labudą, w pierwszej kolejności badać dzieje ludu, a nie dzieje danego terytorium⁸². Dzieje Gochów i Zaborów wpisuje się w pomorską historiografię. Ich przeszłość ujęta jest w *Historii Pomorza* i wielu publikacjach, ale zawsze jako częśćka całego Pomorza bądź tylko jego wschodniej części⁸³. Dlatego istotne są badania szczegółowe ludu zamieszkującego to terytorium.

Pierwsze publikacje dotyczące Ziemi Zaborskiej pochodziły z kręgu pelplińskich historyków. Było to „poszukiwanie geograficzne” ks. Stanisława Kujota⁸⁴ (1845–1914), czy „studium historyczno-geograficzne” ks. Pawła Czaplewskiego⁸⁵ (1877–1963). Zainteresowania historyczne Konstantego Kościńskiego (1858–1914) zaowocowały opublikowaniem kilku źródłowych rozpraw dotyczących parafii i lustracji wsi⁸⁶.

Dziejami Gochów i Zaborów zajmował się również Jan Karnowski (1886–1939), drukując je głównie na łamach „Zaborów”, dodatku do chojnickiego „Dziennika Pomorskiego i w „Mestwinie”. Dotyczyły one głównie przeszłości wsi i zaborskich rodów, jak również dziejów całego subregionu⁸⁷. Na łamach „Zaborów” przyczynki do dziejów publikowali również m.in. Bogumił Hoffmann, prof. Józef Kostrzewski o odkryciach archeologicznych w Odrach, Włodzimierz Kliński

⁸² G. Labuda, *Kaszubi i ich dzieje*, Gdańsk 1996; tenże, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, Gdańsk 2006, s. 37.

⁸³ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, Toruń 1913 – 1924; *Historia Pomorza*, t. 1–4, Poznań 1969 – 2003.

⁸⁴ Tenże, *Kasztelania Raciążka i Ziemia Zaborska*, „Rocznik TNT”, t. 2, 1894.

⁸⁵ P. Czaplewski, *Kasztelania starogardzka, czyli zaborska*, „Rocznik TNT”, t. 9, 1902.

⁸⁶ K. Kościński, *Filadelfia pogrzebowa pod tytułem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny przy protekcji JM. Pana Skorzewskiego, Staraosty Gnieźnińskiego, Podkomorzego Nadwornego J. Mci. K. Pruskiego y Polskiego, Rotmistrza Kawaleryi Nadwornej, Kawalera Orderu Świętego Stanisława, zgodnie zawarta w kościele Konarzyńskim Dnia 14 Grudnia 1790 Roku*, „Zapiski TNT”, t. 1, 1908–1910; tenże, *Lustracja wsi kaszubskiej Swornegacie*, tamże; tenże, *Parafia borzyszkowska w powiecie człuchowskim w Prusach Zachodnich wedle zapisków ks. Proboszcza Jana Gotfryda Borka*, „Rocznik TNT”, t. 12, 1905; tenże, *Parafia kaszubska Konarzyny. Obrazek historyczny*, „Rocznik TNT”, t. 13, 1906.

⁸⁷ J. Karnowski, *Starożytności bruskie*, cz. 1, „Zabory”, 1935, nr 8; cz. 2, 1937, nr 1–3; cz. 3, 1937, nr 10–12; tenże, *Starożytności sworzyńskie*, cz. 1, „Zabory”, 1935, nr 9; cz. 2, 1936, nr 1; cz. 3, 1936, nr 2; tenże, *Spór o Prądzonkę*, „Zabory”, 1935, nr 8; tenże, *Przywilej królowej Marii Ludwicy dla pustkowia Peplin*, „Zabory”, 1936, nr 4; tenże, *Jezierscy w Wielkich Chelmach i Leśnie*, „Mestwin”, 1929, nr 7; tenże, *Hieronim Derdowski i jego przodkowie*, „Zabory”, 1936, nr 10–12; patrz też inne publikacje dotyczące H. Derdowskiego; tenże, *Zabory w historii pomorskiej*, „Zabory”, 1935, nr 12; tenże, *Powstanie styczniowe r. 1863/64 a Zabory*, „Zabory”, 1937, nr 8–9.

o eksploatacji bursztynu, ks. Bolesław Knitter oraz ks. Józef Tuszyński o kaplicy w Mokrem i bractwie św. Józefa. Czasopismo było organem Towarzystwa Miłośników Chojnic i Okolic.

Charakter historyczno-geograficzno-socjologiczny ma praca Czesława Wycecha (1899–1977), dotycząca powiatu chojnickiego z okresu dwudziestolecia międzywojennego⁸⁸. Dopiero jednak po 1945 r. rozpoczęto naukowe badania historyczne dotyczące Gochów i Zaborów. Wpisywały się one, jak wspomniano wyżej, w badania dotyczące Pomorza i dotyczyły podziałów terytorialnych, życia gospodarczego itp.⁸⁹ W badaniach historycznych zaczął dominować ośrodek Gdański związany z Wyższą Szkołą Pedagogiczną, od roku 1970 Uniwersytetem Gdańskim. Pojawiła się pierwsza, daleka jednak od ideału, monografia powiatu chojnickiego i samych Chojnic⁹⁰. Powstała seria monografii wsi i gmin z terenów Zaborów. Jako pierwsza w 1973 r. ukazała się monografia wsi Karsin⁹¹, następnie Brus i okolicy⁹², Wiela⁹³, Lipusza i Dziemian oraz okolicznych miejscowości⁹⁴, gminy Karsin i gminy Brusy⁹⁵. Jest to wynik długoletnich badań prowadzonych przez Józefa Borzyszkowskiego, profesora Uniwersytetu Gdańskiego, założyciela i prezesa Instytutu Kaszubskiego, pochodzącego z Karsina, który współpracuje w dziele tworzenia monografii z innymi historykami: prof. UG K. Bruskim, B. Brezą, archeologami dr K. Walentą, publicystami, K. Ostrowskim, historykiem i socjologiem – prof. UG Cezarym Obracht-Prondzyńskim, językoznawcą – prof. Edwardem Brezą; wcześniej z prof. Stanisławem Gierszewskim i Klemensem Szczygalskim. Monografie obejmują prehistorię, dzieje wsi i pustkowi zaborskich od czasu ich powstania, życie gospodarcze, społeczne, kulturalne, religijne mieszkających tam Kaszubów, jak i przybyszów.

Badania historyczne zaowocowały także biografią wywodzącego się z Czarnowa i spoczywającego na bruskim cmentarzu Jana Karnowskiego, współtwórcy

⁸⁸ Cz. Wycech, *Powiat chojnicki. Ziemia – ludzie – przeszłość – życie gospodarcze i społeczne*, Chojnice 1936.

⁸⁹ Przykładem: Z. Kratochwil, *Klucz zaborski w komturstwie tucholskim i starostwie tucholskim w latach 1330–1772*, „Rocznik Gdański”, 1981, z. 1; taż, *Kosobudy, wieś na Pomorzu Gdańskim. Zmiany struktury społeczno-gospodarczej i roli wsi w latach 1324–1920*, „Rocznik Gdański”, 1982, z. 1.

⁹⁰ *Chojnice. Dzieje miasta i powiatu*, red. S. Gierszewski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.

⁹¹ J. Borzyszkowski, *Tam, gdzie Kaszëb kuńc. Monografia wsi Karsin*, Gdańsk 1973.

⁹² *Dzieje Brus i okolicy*, red. J. Borzyszkowski, Chojnice – Gdańsk 1984.

⁹³ J. Borzyszkowski, *Wielewskie góry. Dzieje Wiela i jego kalwarii*, Gdańsk 1986.

⁹⁴ M. Lemańczyk, *Lipusz. Przeszłość wsi w pamięci jej mieszkańców*, Gdańsk 1989; *Lipusz – Dziemiany. Monografia*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 1994.

⁹⁵ J. Borzyszkowski, *Tam, gdzie Kaszëb początk. Dzieje i współczesność wsi gminy Karsin*, Gdańsk – Karsin 2001; *Historia Brus i okolicy*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk – Brusy 2006.

ruchu młodokaszubskiego⁹⁶, jak i szeregiem prac o charakterze biograficznym dotyczącym Anny Łajming⁹⁷, Józefa Bruskiego⁹⁸, Leonarda Brzezińskiego. Ostatnia jest pokłosiem sesji naukowej z dn. 23 października 2004 r., zorganizowanej przez Muzeum Ziemi Zaborskiej, Instytut Kaszubski, wspólnie z Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie i Muzeum Etnograficzno-Historycznym w Chojnicach⁹⁹. Wszystkie te publikacje ukazały się w serii *Pro memoria* wydanej przez Instytut Kaszubski. Inne prace o charakterze biograficznym dotyczą Wicka Rogali¹⁰⁰ i H. Derdowskiego¹⁰¹. Można do nich zaliczyć także chojnicki słownik biograficzny Z. Stromskiego¹⁰².

Cenne w pracach badawczych nad dziejami południowych Kaszubów są również opublikowane studia i materiały dotyczące dziejów wsi i rodzin¹⁰³ oraz wspomnienia¹⁰⁴.

Popularnonaukowy charakter mają wydawane od 1964 r. „Zeszyty Chojnickie”, powstałe z inicjatywy Chojnickiego Towarzystwa Kulturalnego. Od nr. 18 wydawane pod egidą powstałego w 1999 r. Chojnickiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Na jego łamach tematykę południowo-kaszubską podejmowali m.in. Witold Look, Kazimierz Ostrowski, a dotyczyła ona J. Karnowskiego, W. Rogali, powstania styczniowego i udziału w nim mieszkańców powiatu itp.

Badania socjologiczne

O wiele skromniej w porównaniu z innymi dziedzinami nauki wyglądają na interesującym nas terytorium badania socjologiczne. Uwarunkowane to było także powojenną sytuacją polityczną¹⁰⁵.

⁹⁶ C. Obracht-Prondzyński, *Jan Karnowski (1886–1939). Pisarz, polityk i kaszubsko-pomorski działacz regionalny*, Gdańsk 1999.

⁹⁷ *Pro memoria. Anna Łajming (1904–2003)*, zebra. i oprac. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2004.

⁹⁸ *Pro memoria. Józef Bruski (1908–1974) i Robaczkowo*, zebra. i oprac. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2003.

⁹⁹ *Pro memoria. Leonard Brzeziński (1904–1984)*, zebra. i oprac. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2005.

¹⁰⁰ K. Ostrowski, *Pieśniarz z ziemi jezior. O Wincencie Rogali z Wielki*, Gdańsk 1985.

¹⁰¹ *O życiu i twórczości Hieronima Derdowskiego (1852–1902)*, zebra. i oprac. J. Borzyszkowski; S. Janke, *Derdowski*, Gdańsk 2002.

¹⁰² Z. Stromski, *Pamięci godni. Chojnicki słownik biograficzny 1275–1980*, Bydgoszcz 1986.

¹⁰³ Przykładem seria *Borzyszkowcy i Borzyszkowscy*, t. 1–7, wydane w l. 1991–2004.

¹⁰⁴ Przykładem: B. Jażdżewski, *Wspomnienia kaszubskiego „gbura”*, cz. 1: 1921–1943, Gdańsk 1992, cz. 2, *Mój udział w drugiej wojnie św.*, Gdańsk – Wejherowo 2002, cz. 3, *Okres powojenny*, Gdańsk 1999; Z. Jutrzenka-Trzebiatowski, *Przez trudy do radości*, Gdańsk 1999; tenże, *Trzebiatowscy i Wysoka Zaborska w moich wspomnieniach*, Gdańsk 2004; A. Łajming, *Dzieciństwo. Wspomnienia*, Gdańsk 1997; J. Sikorski, *Ziemianin bez kompleksów*, Gdańsk 1990.

¹⁰⁵ Szerzej o specyfice badań socjologicznych patrz: C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi ...*, s. 89–104.

Pierwsze badania w takim charakterze przeprowadziła w 1954 r. na terenie Swornegaci Helena Przesławska, która zajmowała się m.in. efektami procesów integracji i dezintegracji społecznej, przemianami przestrzennymi wsi, zmianami postaw wobec przestrzeni, rolą nauczyciela, wartościami kulturowymi¹⁰⁶.

Bardziej obszerne i kompleksowe były badania przeprowadzone od 1986 r. przez gdańskich socjologów pod nazwą *Etniczność jako czynnik strukturalny społeczności lokalnych*. Badaniami kierował Marek Latoszek, a ich efektem było opublikowanie w 1990 r. pierwszej monografii socjologicznej Kaszubów¹⁰⁷. M. Latoszek prowadził badania terenowe, łącząc je z techniką ankietową. Dotyczyły one Kaszubów jako grupy etnicznej, ich liczebności i lokalizacji. Badania pozostałych socjologów nie objęły bezpośrednio Gochów i Zaborów¹⁰⁸.

W 1998 roku badania nad zmianami w transmisji i percepcji tradycji kaszubskiej obejmujące Lipusz i Egiertowo prowadzili Maciej Kwaśkiewicz i Tomasz Siemiński z Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie¹⁰⁹.

Ostatnie, najbardziej obszerne badania socjologiczne, prowadził Cezary Obracht-Prondzyński. Dotyczyły one tożsamości Kaszubów, zmian społeczno-ekonomicznych, symboli, instytucji związanych z ruchem kaszubskim, szczególnie Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, udziału Kaszubów w polityce i wpływu polityki na Kaszubów po 1945 r. Efektem badań jest, będąca rozprawą habilitacyjną autora, najobszerniejsza praca ujmująca całość ruchu kaszubskiego po II wojnie światowej pt. *Kaszubi – między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*¹¹⁰.

Muzea

Ważną rolę w badaniach kaszuboznawczych na Gochach i Zaborach powinny odgrywać muzea. Najstarsze, z 1906 r., założone przez Teodorę i Izzydora Gulgowskich, nosi od 2000 r. nazwę Muzeum – Kaszubski Park Etnograficzny we Wdzydzach Kiszewskich im. Teodory i Izzydora Gulgowskich.

Prace badawcze – wyjazdy terenowe pracowników muzeum skupiają się na budownictwie i kulturze materialnej Kaszubów. Pełne badania nad budownictwem sakralnym Pomorza prowadził etnograf Tadeusz Sadkowski. Objęły one także

¹⁰⁶ Tamże, s. 93-94.

¹⁰⁷ *Kaszubi. Monografia socjologiczna*, red. M. Latoszek, Rzeszów 1990.

¹⁰⁸ H. Galus badał więzy międzypokoleniowe Kaszubów, B. Synak subiektywne aspekty tożsamości kulturowo-etnicznej na przykładzie Kaszub środkowych, J. Iskiński – problematykę etniczną mikroregionu puckiego (tożsamość, więź, język), O. Sochacki – mieszkańcy miasta Helu, tamże.

¹⁰⁹ M. Kwaśkiewicz, T. Siemiński, *Zmiany w transmisji i percepcji tradycji kaszubskiej na przykładzie Lipusza*, „Nasze Pomorze”, 2001, nr 3.

¹¹⁰ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi...*

zabytki ze Swornegaci, Wdzydz Kiszewskich, Brzeźna Szlacheckiego, Leśna, Borzyszkowów, Wiela¹¹¹.

Z zabytków budownictwa ludowego znajdującego się w skansenie najczęściej pochodzi z Kaszub południowych. Są to obiekty (chaty, chlewy, stodoły, torfowniki, kapliczki i krzyże przydrożne, piwnice, kuźnie, wiatraki, dworki, kościół i inne), pochodzące m.in. z Wdzydz Kiszewskich, Wdzydz Tucholskich, Borska, Piechowic, Nakli, Lipuskiej Huty, Radunia, Szablewa, Trzebusia, Krosewa, Starego Słonego, Tuszkowych, Czapiewic, Górek, Swornegaci, Brus, Skwieraw wraz z ciągle uzupełnianym wyposażeniem.

Muzeum w Chojnicach zostało założone w 1932 r. i wiąże się z osobą Juliana Rydzkowskiego (1891–1978)¹¹². Rydzkowski przemierzał wioski powiatu chojnickiego, kupując za własne pieniądze sprzęty, wytwory sztuki ludowej, obrazy itp.¹¹³

Z uratowanych z wojennej pożogi zbiorów utworzono w 1960 r. Muzeum Regionalne. Od 1985 r. nosi ono nazwę Muzeum Historyczno-Etnograficzne. Posiada 4 działy: archeologiczny – najstarszy, istniejący od 1932 r., gromadzący zbiory z wykopalisk prowadzonych na terenie Chojnic i powiatu, m.in. przez archeologów z Zakładu Archeologii Pomorza Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, kierowanymi przez Krzysztofa Walentę; etnograficzny, posiadający zabytki kultury materialnej i duchowej Kaszub (m.in. przedmioty, narzędzia, a także wytwory sztuki ludowej); historyczny, gromadzący zabytki dotyczące głównie dziejów Chojnic; wreszcie dział sztuki gromadzący zbiór grafiki i rysunku artystów pomorskich z XIX i XX w. Muzeum posiada ekspozycje zamiejscowe: budownictwa regionalnego w Silnie, kolekcję historyczno-regionalną Albina Makowskiego przy ul. Drzymały w Chojnicach oraz ekspozycję archeologiczno-przyrodniczą w Od-rach. Wystawy stałe poświęcone są m.in. sztuce na Kaszubach, wnętrza chaty kaszubskiej. Spośród wystaw czasowych zorganizowano m.in. wystawę poświęconą działalności Stefana Bieszka w setną rocznicę urodzin (1995 r.), Kazimierza Jasnocha (1998 r.), rekwizytów obrzędowych na Kaszubach (1997 r.) oraz konkursy współczesnej sztuki ludowej na Kaszubach¹¹⁴.

W 1974 r. z inicjatywy J. Rydzkowskiego ukazały się trzy numery „Baszty”, czasopisma poświęconego przeszłości Chojnic, a od 1986 r. muzeum wydaje „Basztę” jako organ muzeum¹¹⁵.

¹¹¹ T. Sadkowski, *Drewniana architektura sakralna na Pomorzu Gdańskim w XVIII–XX w.*, Gdańsk 1997.

¹¹² SBPN, t. 4, s. 124-125.

¹¹³ L. Białkowska, A. Czapczyk, H. Rzaska, B. Zagórska, *Życiowa pasja pana Juliana*, „Baszta”, 1991, s. 64.

¹¹⁴ „Baszta”, 2000, nr 8.

¹¹⁵ „Baszta. Czasopismo poświęcone sprawom przeszłości regionu chojnickiego”, 1974, nr 1-3; „Baszta”, 1986–2005, nr 1-9.

Muzeum Zachodnio-Kaszubskie w Bytowie zostało założone w 1972 r. Już w okresie międzywojennym istniało w tym mieście Heimatsmuseum, w którym zgromadzono także eksponaty etnograficzne¹¹⁶.

Muzeum posiada działy: etnograficzny, gromadzący narzędzia i sprzęty z południowo-zachodnich Kaszub oraz dawną sztukę ludową; artystyczno-historyczny – zajmujący się gromadzeniem sztuki sakralnej, rzeźby, starodruków, mebli, militariów, wyroby konwisarskie i niewielki zespół zabytków archeologicznych. Oddziałem zamiejscowym Muzeum jest Muzeum Szkoły Polskiej w Płotowie. Wystawy stałe poświęcone są m.in. kulturze materialnej Kaszubów bytowskich (rolnictwo, rzemiosło wiejskie, plecionkarstwo, tkactwo, wyposażenie wnętrza domowego). Wystawy czasowe dotyczyły m.in. haftu kaszubskiego i stroju ludowego (1976 r.), tkactwa ludowego Kaszub (1978 r.), zajęć pozarolniczych Kaszubów (1979 r.), rolnictwa na Kaszubach (1981 r.), kilkakrotnie sztuki ludowej Kaszub, zwyczajów i obrzędów bożonarodzeniowych (1994–1998 r.) oraz twórczości Józefa Chełmowskiego (1995, 2007 r.)¹¹⁷. Oprócz penetracji terenowych pracownicy Muzeum podejmują problemy badawcze. Dotyczą one przemian ludnościowych po 1945 r.¹¹⁸, medycyny ludowej¹¹⁹, współczesnych zmian w otoczeniu wizualnym wsi kaszubskiej¹²⁰ i zmian w transmisji i percepcji tradycji kaszubskiej.

Muzeum wydaje od 1999 r. rocznik „Nasze Pomorze”. Dotychczas ukazało się 6 numerów, w których oprócz pracy Muzeum podejmowane są tematy dotyczące archeologii, ludoznawstwa, gospodarki leśnej, a także o charakterze źródłowym. Placówka była także organizatorem, wraz z Instytutem Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, konferencji z cyklu *Życie dawnych Pomorzan*, które odbywały się w 2000, 2002 i 2004 r., a ich pokłosiem są publikacje¹²¹.

Twórcą i założycielem muzeum we Wielu był nauczyciel Leonard Brzeziński (1904–1984). To przez niego gromadzone eksponaty etnograficzne i przyrodnicze stały się zalążkiem muzeum założonego w 1959 r., noszącego od 1987 r. nazwę

¹¹⁶ J. Kopydłowski, *Powołanie i organizacja muzeum*, „Nasze Pomorze”, 1999, nr 1.

¹¹⁷ *Wykaz wystaw czasowych zorganizowanych w Muzeum Zachodnio-Kaszubskim w latach 1973–1999*, „Nasze Pomorze”, 1999, nr 1, s. 69-75.

¹¹⁸ J. Kopydłowski, *Przemiany ludnościowe na ziemi bytowskiej*, „Nasze Pomorze”, 1999, nr 1, s. 78-82; tenże, *Przemiany demograficzne na ziemi bytowskiej po 1945 r.*, „Nasze Pomorze”, 2000, nr 2, s. 118-139.

¹¹⁹ M. Kwaśkiewicz, *Badania nad zjawiskiem medycyny ludowej*, „Nasze Pomorze”, 1999, nr 1, s. 83-85.

¹²⁰ T. Siemiński, *Kulturowa kreacja otoczenia wizualnego na współczesnej wsi kaszubskiej*, tamże, s. 86-88.

¹²¹ *Życie dawnych Pomorzan I. Materiały z konferencji, Bytów 20–21 października 2000 r.*, red. W. Łysiak, Bytów – Poznań 2001; *Życie dawnych Pomorzan II. Materiały z konferencji, Bytów 17–18 października 2002 r.*, red. tenże, Bytów – Słupsk 2003; *Życie dawnych Pomorzan III, Materiały z konferencji, Bytów 14–15 października 2004 r.*, red. tenże, Bytów 2004.

Muzeum Ziemi Zaborskiej. W skład kolekcji wchodzi eksponaty związane z kultem religijnym (rzeźby, kropielniczki), wyroby ceramiczne, meble, drewniane foremki do masła, wyroby z bursztynu i rogu, wyroby plecionkarskie, sprzęt gospodarstwa domowego, narzędzia rolnicze i rzemieślnicze¹²².

W spuściźnie L. Brzezińskiego znajdującej się w zbiorach rodziny główne miejsce zajmuje liczący ok. 430 obiektów zbiór haftów, wykonanych własnoręcznie przez samego Brzezińskiego. Ekspozowano go w latach 2003–2005 na wystawie czasowej we wielewskim Muzeum.

W spuściźnie znajdują się także, będące efektem zainteresowań autora dwa *Notatniki do spraw kaszubskich*, w których Brzeziński zapisywał informacje etnograficzne dotyczące podań ludowych, wydobywania bursztynu, lecznictwa ludowego, przepisów itp. oraz spis nazwisk, pseudonimów, wyrazów kaszubskich używanych we Wielu i projekty haftów.

Od 2002 r. istnieje w Lipuszu Muzeum Gospodarstwa Wiejskiego, gromadzące eksponaty związane z wyposażeniem zagród wiejskich.

W 2005 r. oddano do użytku w Brusach – Jagliach Chatę Kaszubską będącą załącznikiem muzeum. Podstawę zbiorów mają stanowić twórczość oraz eksponaty zebrane przez Józefa Chełmowskiego.

Badania kaszuboznawcze na Gochach i Zaborach wpisują się w badania dotyczące całego terytorium zamieszkiwanego przez Kaszubów. Dotychczas nie prowadzono osobnych projektów badawczych dotyczących południowych Kaszub. Podobnie nie powstała samodzielna monografia historyczna, etnograficzna czy socjologiczna tego terytorium. Na Gochach i Zaborach powstały muzea, które poprzez gromadzenie eksponatów zachowały część dziedzictwa kulturowego. Wywodzą się one w większości z pasji zbierackiej I. i T. Gulgowskich, J. Rydzkowskiego, L. Brzezińskiego, M. Lemańczyka, J. Chełmowskiego. Brak jednak współpracy i wypracowania wspólnych projektów zinstytucjonalizowanych dzisiaj muzeów.

¹²² A. Kwaśniewska, *Muzealna kolekcja Leonarda Brzezińskiego*, [w:] *Pro memoria. Leonard Brzeziński...*, s. 36-60.